

Bořit zdi samozřejmosti: k úmrtí Zygmunta Baumana¹

„Psaní pro básníka znamená bořit zeď, za kterou se skrývá cosi, co tu bylo odjakživa.“ Zygmunt Bauman s oblibou citoval tuto větu Jana Skácela, když chtěl vyjádřit smysl historického a sociologického psaní. Pro pořádek je třeba dodat, že si tu citaci vypůjčil z Kunderova *Umění románu* a že také vychází z Kunderovy interpretace, podle které básník nemá sloužit „samozřejmým“, zavedeným a předeem klasifikovatelným pravdám, podle nichž lze názory dělit na správné a vhodné nebo ušlechtilé a spravedlivé.

Podobně jako Kundera i Bauman varuje před falešnými básníky těchto samozřejmých pravd a v demolici jejich zdí spatřuje smysl sociologického povolání. Současně si uvědomuje rozdíl mezi pravdami objevenými a vymyšlenými a společně s ním i nemožnost ostře je v poezii nebo historii od sebe oddělit. A právě proto považuje Bauman sociologii za třetí proud vedle poezie a historie, který nám neustále připomíná, že porozumění sociální situaci nespočívá v samozřejmých klasifikacích, ale v porozumění tomu, jak tyto situace chápou lidé, kteří se v nich ocitají. I proto vychvaloval teorii tzv. *autopoiesis* německého sociologa Niklase Luhmanna [Bauman 1995: 20, 2002: 320], kterou vnímal jako popis společnosti, která sama sebe objevuje v sebeutváření. Jinými slovy, společnost je aktivním zdrojem, a ne pasivním předmětem vytváření svých vlastních forem – *poiesis*.

Zpráva o Baumanově smrti vzhledem k vysokému věku stěží překvapila, ale přesto rozesmutněla všechny jeho kolegy a přátele. Až do poslední chvíle psal a přednášel s jasnou myslí, jakou by mu leckterý třicátník mohl jen závidět, a ještě loni, kdy mu bylo devadesát let, mi například slíbil, že veřejnou přednáškou zahájí činnost našeho Centra pro právo a společnost na Cardiffské univerzitě. I když na poslední chvíli musel cestu ze zdravotních důvodů již zrušit, nadále jsme plánovali spolupráci sociologů, kriminologů a právních teoretiků na společném projektu o vztahu mezi všudypřítomným sociálním dohledem a „tekutým strachem“ ze zločinu v dnešních západních společnostech. Ačkoli tu s námi Zygmunt Bauman již není, jeho dílo lze bezesporu označit onou stěží přeložitelnou formulí „work in progress“.

Francouzský sociolog Raymond Aron kdysi napsal, že klasiky sociologické teorie Maxe Webera, Émila Durkheima a Vilfreda Pareta přes všechny rozdíly spojuje to, že si každý z nich po svém klade základní existenciální otázky. Weber tak studoval možnosti a meze racionálního jednání v bytostně iracionálním světě, zatímco Durkheim zkoumal náboženství jako index solidarity a Pareto se věnoval konfliktu mezi racionalitou ekonomických teorií a iracionalitou lidského chování.

¹ Zkrácená verze textu vyšla 19. 1. 2017 v příloze Salon deníku Právo (Přibáň, J. 2017. „Bořit zdi samozřejmosti.“ *Právo*, 19. 1. 2017, S5).

Foto: © SOÚ AV ČR, v.v.i.

Zygmunt Bauman na 12. sociologické konferenci Evropské sociologické asociace 2015, pořádané SOÚ AV ČR, v.v.i., konané v Praze ve dnech 25.–28. 8. 2015.

Přítom je spojovala základní otázka, jak lze v moderní společnosti s její tendencí k despotické racionalizaci zachovat respekt k jednotlivci a autonomii jeho existence.

V tomto smyslu se Zygmunt Bauman stal klasikem sociologie již během svého života. Na rozdíl od Webera, který trval na vědě jako povolání osvobozeném od hodnotových soudů, však tvrdil, že nezúčastněná a neutrální sociologie není možná, protože si již předem podle vlastních hodnot vybíráme předmět našeho studijního zájmu. Sociologie tak představuje ztracený článek mezi objektivním jazykem vědy a subjektivní zkušeností, protože její expertízou je porozumění lidskému chování ve společnosti. Bauman ji dokonce považoval za jedinou oblast expertního myšlení, ve které je překonán a zrušen Diltheyův klasický rozdíl mezi vědeckým vysvětlením a filosofickým pochopením [Bauman 2002: 333].

Bauman pěstoval sociologickou hermeneutiku, která účinně rozbíjela iluzi, podle které teoretické poznání mělo mít monopol na správná řešení sociálních problémů. Namísto toho se obracel nejen do světa existenciální filosofie, literatury nebo umění, ale také ke každodenní zkušenosti a laickému porozumění jako zvláštním formám sociálně konstruované reality, bez nichž není sociologická reflexe možná. Podle Baumana je sociologie sekundární hermeneutika spočívající

v nekončícím procesu interpretace lidských životů a zkušeností, které ovšem již předtím a po svém interpretovali lidé se svými běžnými znalostmi a věděním.

Sociologie je tak reinterpretace interpretovaného, tj. forma poznání, která může existovat jen proto, že má k dispozici již předběžné poznání, které se samo může stát předmětem poznání. Sociologická pravda je neoddelitelná od každodenních pravd. Všichni jsme amatérští sociologové hledající smysl v sociální realitě a odborná expertíza sociologie k tomu přidává hledání smyslu společnosti jako takové. Jak Bauman poznamenává, název *Pravda a metoda* Gadamerova slavného díla je veskrze ironický, protože žádná metoda, která by nás dovedla k objektivní pravdě, neexistuje, a proto lidé hledají heuristické principy, jak namísto monopolu pravdy pěstovat porozumění založené na kompromisu [Bauman 2006: 108]. Lidské porozumění spočívá podle Baumana v propojení kognitivních horizontů utvářených v historickém procesu akumulace společně sdílených životních zkušeností. Sdílení zkušeností je zásadně důležité pro vzájemné porozumění a sociologie k tomuto porozumění přispívá odbornou reflexí těchto zkušeností a jejich horizontů.

Pokud jde o výběr sociologických problémů, pro Baumana to byla především modernita obecně a globalizace jako její specifická forma, která dnešního člověka uvádí do nejrůznějších virtuálních i fyzických komunit a současně ho odcizuje a zbavuje etické odpovědnosti i kontroly nad vlastním životem.

Bauman navázal na kritickou teorii frankfurtské školy a prvním vrcholem jeho díla byla bezesporu kniha *Modernita a holocaust* (1989, česky 2003), ve které proti obvykle přijímanému kontrastu civilizace a barbarství Bauman postavil vnitřní spojitost mezi holocaustem a moderní společností s její byrokratickou a industriální kulturou. Přestože téma je historické, základní otázka zůstává aktuální, totiž jak je možné, že moderní člověk vychovávaný v osvícenském humanismem poučené civilizaci dokáže spáchat ta nejhorší zvěrstva a současně je omlouvat poslušností vůči autoritě. Také proto se Bauman často vracel ke slavnému Milgramovu experimentu, který prokázal morálně znepokojující skutečnost, že i v moderní demokratické společnosti se většina slepě podřizuje autoritě a jejím krutým rozkazům.

Na přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století Bauman rozpracoval pojem postmodernity jako globální sociální změny, která má i zásadní etické důsledky pro život člověka. Namísto ideologií s jejich zákonodárnou touhou spoutat člověka do soukolí dějin a společnosti nastupují interpreti postmoderní nejistoty. Namísto morálního kodexu člověk musí přijmout etiku odpovědnosti, která je ovšem v postmoderní situaci stále obtížnější vzhledem k rostoucí nahodilosti a fragmentaci společnosti.

Obrat od morálního zákona k etickým pravidlům a od abstraktní teorie ke konkrétní hermeneutice podle Baumana znamená, že komunita se stala ústředním pojmem postmoderní filosofie a sociální vědy [Bauman 1987: 145]. V tomto smyslu je Baumanovo dílo sociologickou odpovědí na lingvistický a hermeneutický obrat v poválečné filosofii. Jedním z hlavních Baumanových témat se pro-

to stala komunita jako společenství sdílených významů, interpretačních technik a argumentačních pravidel. Bauman si ovšem velmi dobře uvědomoval sociální ambivalentnost samotného pojmu komunita, a proto se jedním z kritických témat jeho studií stal i paradoxní pohyb, v němž se člověk v globalizované společnosti utíká k nejrozmanitějším „explozivním komunitám“ [Bauman 2002: 305] a skrývá se před tváří jinakosti pod pláštěm samozřejmých pravd nacionálního, náboženského, rasového nebo jakéhokoli jiného fanatismu.

V této souvislosti mám obzvlášť rád Baumanovu metaforu o evropské kultuře, která je podle něho „trnem v těle společnosti“ [Bauman 2004: 13]. Tato kultura nespojuje společnost jako Parsonsův cement a nedělá z ní betonovou pevnost, ale naopak každou normu i konvenci destabilizuje a protest i změnu považuje za konstitutivní činnosti. Evropa, to je pro Baumana mise a nikdy nekončící úsilí hledající nekonečno a absolutno v paradoxech a antinomiích. Její součástí je nietzschევovská dovednost neustále vyvažovat morálku nemorálností a zdánlivě pevné základy rozložit na tekuté písky. Na rozdíl od Nietzscheho radikální filosofie života v labyrintu však Bauman hledal cestu ven a, podobně jako Husserl a další humanisté, byl přesvědčen, že jen kosmopolitní étos moderního humanismu dokáže vyřešit zdánlivě technické problémy moderních evropských společností. Evropa je tak nekonečné dobrodružství hledání ideálního světa v nekonečnu a tradice boření všech tradic, které by se chtěly stát normativním základem evropských společností, což je také jediná pojistka proti explozivním komunitám a každému kulturnímu a politickému fundamentalismu v Evropě.

Téma nejistoty a stále rychlejší změny Baumana na přelomu tisíciletí přivedlo i ke klíčovému pojmu „tekutá modernita“, který rozpracoval v roce 2000 ve stejnojmenné knize, aby se potom neustále k tekutosti vracel a zkoumal ji v nejrozmanitějších sociálních a především etických kontextech od lásky přes strach a sociální vyloučení až po chudobu, umírání a smrt nebo životní prostředí a konzumní kulturu. Bližší než empirická data přitom Baumanovi byla Adornova nebo Foucaultova filosofie a víc než o sociální statistiky se opíral o Lévi-Straussovou nebo Eliadeho antropologii a romány Roberta Musila nebo verše Charlese Baudelaira.

Bauman si obraz tekutosti vypůjčil z Marxova a Engelsova *Komunistického manifestu*, v jehož první kapitole autoři popisují, jak kapitalistická výroba a světový trh okamžitě rozpouští a rozkládají vše, co vypadá jako pevné a zakořeněné ve společenském řádu. Bauman se o síle tohoto obrazu zmiňuje již v díle *Zákonodárci a interpreti* [1987: 112]. Namísto optimistického Marxova a Engelsova chvalo zpěvu na moderní dobu rozpouštějící všechny pevné struktury a zesvětšňující vše posvátné a namísto radostného očekávání historické revoluce, která právě tak smete a rozpustí buržoazní společnost, však Bauman pochopil, že toto drama modernity je současně kulturní i politickou tragédií, protože člověk se nedokáže vyrovnat s nespoutanou tvořivostí vlastního ducha.

Civilizační proces, jak ho popsál Norbert Elias, tak podle Baumana znamená historické popření toho, co má být ve společnosti zapomenuto, a naopak

vyzvednutí toho, co se napříště má považovat za „přirozené“ nebo „rozumné“. Lidstvo tak může spět ke stále racionalizovanější organizaci jen tehdy, když se rozum stane hlavní sankcí a legitimizací přípustného chování. Proto také Bauman zdůrazňoval paradox modernity, ve které „rigidnost řádu je artefaktem a sedimentem svobody lidských činitelů“ [Bauman 2002: 15], a varoval před jeho etickými a kulturními důsledky.

Pro Baumana je postmodernita modernitou, která ztratila ideály a iluze o vlastním vývoji podle „objektivních zákonů“ lidských dějin a pokroku. Život v postmodernitě je jako život na poušti bez vyšlapaných cestiček a jasných značek, které by nám dávaly pocit bezpečí a jistoty. V poušti se všechny značky a orientační body neustále přemísťují a mizí, aby se namísto nich objevily jiné body. Vše je ambivalentní, o všem je třeba neustále vyjednávat bez toho, že bychom mohli předem určit výsledek takových vyjednávání [Bauman 1993: 183]. V takové nestabilní, nahodilé a stále fragmentovanější realitě i naše stopy mizí s prvním pouštním větrem, avšak právě tyto stopy naší nejisté existence paradoxně slouží jako východisko pro postmoderní etiku.

Foto: © Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97

Zygmunt Bauman po obdržení Ceny VIZE 97 v roce 2006. Na fotografii (zleva):
Janina Bauman, Zygmunt Bauman, Dagmar Havlová, Václav Havel,
Miloslav Petrušek, Táňa Fišerová.

Zygmunt Bauman je označován za sociologa tekutosti. Nicméně je třeba zdůraznit, že v jeho díle byste marně hledali umělé slovní novotvary a nesrozumitelná, nicneříkající souvětí plná prázdných obrátů. Jeho jazyk byl vždy vypravěčsky střízlivý a bez přehánění lze říct, že opět vrátil žánru sociologického eseje jeho krásu a poezii i průzračnost, jaká byla kdysi typická například pro dílo Georga Simmela. Přiblížil sociologii literatuře, vytrhnul ji z pout akademického žargonu a tím ji zpřístupnil široké veřejnosti po celém světě.

Dodnes mám navíc v živé paměti panelovou diskuzi, kterou jsem měl tu čest se Zygmuntem Baumanem vést v Praze v roce 2006 při příležitosti udělení Ceny VIZE 97. Když jsme s Miloslavem Petruskem a Jiřím Fialou tehdy vymýšleli, koho do diskuze přizvat, namísto obvyklých jmen jsme se rozhodli pro nejmladší generaci sociologů a politologů, což se ukázalo jako šťastná volba. Zatímco postdoktorandi komentovali Baumanovo celoživotní dílo bez zbytečného ostychu, Zygmunt bral jejich kritické poznámky s velkým respektem a já i všichni ostatní jsme tehdy byli svědky oné vzácné konstelace, kdy namísto prázdných zdvořilostí nebo exhibicí naplňovala sál Pražské křižovatky intelektuálně britká a osvěžující konverzace napříč několika sociologickými generacemi. Tehdy se ukázal další výrazný Baumanův talent, totiž schopnost naslouchat a přiblížit sociologii samotným sociologům a ukázat jim možné intelektuální variace a etické souvislosti jejich povolání.

Stejně jako Kundera si i Bauman prošel v raném mládí obdobím, v němž byl na straně zákonodárců „nového světového řádu“ a samozřejmých idejí, aby si záhy uvědomil, že myšlení, svoboda, krása i etika jsou vždy především záležitostmi interpretace a sdílených významů. A bez nich si nelze představit ani lidskou důstojnost, která byla hlavním tématem všech Baumanových knih. Zygmunt Bauman – sociolog lidské důstojnosti v časech tekuté modernity – zemřel 10. ledna 2017.

Jiří Přibáň

Literatura

- Bauman, Z. 1987. *Legislators and Interpreters*. Cambridge: Polity Press.
Bauman, Z. 1993. *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell.
Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
Bauman, Z. 2003. *Modernita a holocaust*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
Bauman, Z. 2004. *Europe: An Unfinished Adventure*. Cambridge: Polity Press.
Bauman, Z. 2006. *Humanitní vědec v postmoderním světě*. Praha: Vize 97.